

Велко СИЛЈАНОСКИ

ЗА ФОНЕМНИОТ СТАТУС НА НЕКОИ МАКЕДОНСКИ СОГЛАСКИ

Македонскиот консонантен систем се состои од 26 фонеме. Тие се складно и симетрично распоредени по тријади: /p,t,k/, /b,d,g/, /f,s,š/, /v,z,ž/, /c,č,k'/, /z',ǰ,g'/, /m,n,n'/, /l,l',r/. Симетричноста на системот во извесна смисла ја нарушуваат полувокалот /j/ и спирантот /x/. Суштествувањето на некои од овие фонеме, меѓутоа, може сериозно да се оспорува, особено на /x/, /j/, /l'/, /z'/ и /n'/.

Следниов напис има за цел да го потврди нивниот фонеман статус (со осврт на нивната дистрибуција), но и да укаже на некои од причините што придонесле за повеќестраното фонетско интерпретирање на фонемата /l'/, односно на графите (<лј и љ>).

1

Консонантот /x/ долго време бил изолиран глас во македонскиот гласовен систем, пак, веројатно затоа почнал да се губи во сите позиции во подрачјата кои се земени за основа на литературниот јазик. Се загубила дури и опозицијата /x/ : ø во храна : рана. Меѓутоа, тој сосема не се загубува затоа што во модерниот јазик се земени книжевни словенски зборови и заемки од интернационалната лексика (*ѝриход*, *храброст*, *исхрана*, *хиѝена*, *ѝрохибиција* итн.)¹ и на тој начин фонемата /x/ повторно се воспоставува во гласовниот систем. Се воспоставува и веќе загубената опозиција /x/ : ø и опозицијата /x/ : /t,s,š/. Благодарение на интернационалната лексика и на словенските заемки: /x/ гради мултилатерални опозиции и со други согласки (*хол* : *ѝол*, *гол*, *вол*, *зол*, *хала* : *мала*, *рала*, *јала*; *хоѝел* : *коѝел*, *ѝоѝел*; *хули* : *жули* и сл.). Така /x/ станува интегрален дел на консонантскиот систем, односно добива статус на фонема. Со оглед на тоа што позајмената лексика со својата постојана употреба станува македонска лексика, присилени сме да ја сметаме /x/ како македонска фонема. Впрочем, синхронските фонолошки испитувања ретко се интересираат за историскиот развоток на фонемата воошто.

Консонантот /x/ се јавува во сите позиции на зборот : *хор*, *хеликоѝтер*, *ѝоход*, *гоход*, *дух*, *Бах*.

¹ Конески, (1965), стр. 81

Полувокалот /j/ го вклучуваме меѓу консонантите затоа што во јазикот функционира како консонант. Имено, тој никогаш не се јавува како носител или стожер на слогот. Се артикулира како вокалоид, без чујна фриктија. Според тоа не може да се вбројува меѓу фрикативите. Се разликува од другите консонанти по тоа што има улога на споен елемент во гласовната низа и најчесто се употребува како факултативен пристап кон вокалите на почетокот од слогот. Значи тој овде нема смислоразликувачка функција. Вметнувањето на <j> се прави за да се одбегне непријатниот зев, особено меѓу повеќе оддалечени вокали *гимназија*, *судија*, *Македонија*. Нефонемно [j] имаме и кога ќе се најдат три вокали заедно. Тогаш вметнувањето на [j] е автоматско и во македонски и во туѓа зборови: *йејеја*, *знаеја*, *фоаје*, *доајен*.

Понекогаш <j> е само ортографски знак без фонетска реализација, даден веројатно по аналогија со други случаи (императивната форма на глаголите на *-ијам* : *ишј*, *миј се*, според *гај*, *сеј*, *гуј се*).

/j/ го среќаваме во почетокот од зборот, но само пред вокалите од заден ред и /a/. Исклучок прават туѓи имиња и зборови непознати во народниот говор: *Јесиресен*, *Јемен*, *Јена*, *језуити*, каде што тој се јавува и пред еден од вокалите од преден ред. Вметнувањето на /j/ во 31. од глаголот *сум* е понекогаш фонетски условно, но во повеќе случаи тоа претставува подражавање на српскохрватскиот изговор на истиот глагол. Инаку /j/, во оваа позиција не може да се најде пред /i/.

/j/ може да се појави и во средината на зборот пред /e/ и /i/... Иако иницијалната позиција на гласот /j/ е комплементарно дистрибуирана, тој и во оваа позиција се јавува како фонема, бидејќи неговото присуство или отсуство е фонолошки релевантно. Постојат опозиции од типот: *јакне*: *акне*, *јог*: *ог*, *јаг*: *аг*. Бидејќи овие опозиции се образуваат со странски зборови, може да се претпостави дека гласот j,... првобитно бил факултативен глас и дека неговата фонологизација е извршена доцна.

Гласот /j/ е фонема и во позиција пред кој и да било вокал во средината на зборот, бидејќи се создаваат опозиции од типот *земја*: *зема*, *земји*: *зечи* итн. И во овие примери, присуството или отсуството на /j/ е фонолошки релевантно. Слични примери за ваква опозиција се *руно*: *рујно*, *буна*: *бујно*². Значи фонемниот статус на /j/ не е доведен во прашање. Слично на /x/, покрај опозицијата /j/ : ø, имаме мултилатерални опозиции со други фонемни: *јас*: *бас*, *јаге*: *каге*, *јале*: *лале*, *јаги*: *саги*, *јаге*: *Наге* и сл.

Претходно цитираниот автор напоменува исто така дека /j/ гради опозиција со /i/ во примери како *крој*: *крои*, *сјрој*: *сјрои*, *број*: *брои*, *двојна*: *двоина* и сл. Дали во вакви слични примери /j/ му се спротивставува на /i/ или е негов алофон тешко е да се одговори. Сепак сигурно е едно, а тоа е дека приведените примери не се вистински минимални парови од проста причина што во *крој* итн. имаме еден слог, а во *крои*

² Томовски, (1972), стр. 281.

итн. два слога . Значи за да се реши случајот потребно е и воведување и на прозодискиот белег слогвност, со што анализата станува многу сложена. Исто така неприродно е споротиставувањето на фонеме од кои едната функционира како вокал, а другата како консонант. Во моментот, сепак, основно е што се потврди дека /j/ има фонеман статус во македонскиот јазик со определена, но прилично нејасна дистрибуција. Кога го велите ова , ја имаме на ум врската меѓу <j> и <л> во средината на зборот пред самогласак во *илјага*, *Силјан*, *зелје* итн.

За да се даде донекаде задоволувачки одговор се наметнува и и разгледувањето на односот на /l/ и гласот одбележан со графијата <љ> и нивниот однос кон графите <л+j>. Со други зборови прашањето е: колку латерални консонанти има во македонскиот јазик и каква е нивната фонетска реализација? Се чини дека денешната состојба во јазикот е прилично нејасна за што зборува податокот дека прашањето постојано се наоѓа на страниците од ЈАЗИЧНОТО КАТЧЕ во Нова Македонија и многу други места. Мошне илустративен е написот од 31. 5. 1965 год. во кој С. Г. вели: „За буквата <љ> напoлно се сложувам со проф. Ј. А., бидејќи таа внесува збрка во нашиот јазик и изговор. Ете името пред спикерката на малиот екран на РТВ Скопје е напишано *Лилјана*. Тоа е српско име и во с. х. јазик се пишува *Љиљана*, а многумина и кај нас го пишуваат *Љиљана*, и тешко се снаоѓаат во правописното правило за пишувањето и напишувањето на оваа буква... Предлагам буквата <љ> да се замени со <lj>. Во истиот напис се дадени изводи од писмото на еден прилепчанец во кој го истакнува следното: „При едно ваше предавање (се мисли на уредникот на Катчето, на заб.) во Прилеп јас Ве прашав за мекото л. Вие од збунетост или гордост... одговоривте шушулесто и некако мегаломански“. И уште еден исечок од написот: „Дека има збрка (се мисли на пишувањето на /l/, н. заб.) тоа е точно; во тоа може да се увери секој што се загледал во пишаниот јазик на нашите луѓе“. Во иста смисла се жалеше и читателот Г. Добрички, наш сонародник од ЧССР, пишувајќи дека тој не може да го сфати правописот на <л> и <љ> и префрлувајќи си себеси дека тоа му се случува, можеби, како на не баш „учен човек“.

Уште од излегувањето на првиот напис во Катчето нас не интересираше зошто постои толкава збрка во врска со изговорот и пишувањето на <л, л+j>, и <љ>. За да ја испитаме каква е положбата на теренот запозливме Македонци од најразлична возраст, место на раѓање и образование да прочитаат зборови распоредени во четири групи:

I	II	III	IV
<i>лице</i>	<i>мал</i>	<i>зелје</i>	<i>Иљо</i>
<i>мали</i>	<i>бел</i>	<i>илјага</i>	<i>шељ</i>
<i>ливада</i>	<i>молам</i>	<i>ролја</i>	<i>беља</i>
<i>йоле</i>	<i>лук</i>	<i>фошелја</i>	<i>љуби</i>
<i>колeно</i>	<i>лош</i>	<i>колје</i>	<i>Кољо</i>
<i>лешо</i>	<i>молба</i>	<i>милја</i>	<i>љубица</i>
		<i>крилја</i>	

Сите анкетирани лица во зборовите од првата група го изговорија страничниот консонант палатализирано, а оној од втората верализирано. Само двајца имаа мек изговор насекаде. Вакви случаи се очигледно ретки и се толкуваат како недостаток во говорот.

„Групата“ <л+ј> беше изговарана на неколку начини. Некои ја сливаа во еден палатален консонант напoлно идентичен со српско-хрватското [ɲ]. Други употребуваа меко [ɲ], трети ту едната ту другата варијанта. Само едно лице употреби тврдо [ɲ] во сите приведени зборови од третата група. Што се однесува, пак, до согласката одбележана со <љ>, констатиравме дека таа е напoлно изедначена со гласежот на српскохрватскиот консонант претставен со истата графија.³ Интересно е да се одбележи дека најповеќе колебања имаме во однос на изговорот на <л+ј>. Во постари македонски зборови постои отпор кон слевањето во /l'/, на тоа не е случај со зборови дојдени во поново време (*бајталјон*, *фошелја*, *релјеф*). Денес забележлива е тенденцијата кон велазиран изговор на зборови како *илјада*, *Лилјана* и сл., што претставува недопустливо оддалечување дури и од најлабавите литературни норми.

Се поставува сега прашањето што го условило палатализирањето на старото полумекo алвеоларно [ɲ] кое е акустички слично со мекото [ɲ] пред вокали од преден ред. Нудиме едноставно одговор: несреќно избраната графија <љ>. Луѓето го учат слушаат и читаат јазикот на нашиот северен сосед и имаат точна претстава каква е фонетската вредност на буквата <љ>. Тие автоматски го користат таквиот изговор во сите македонски зборови одбележани со истиот знак. Понатаму радиото, телевизијата и печатот на другите јазични подрачја го зацврстуваат таквиот изговор и конечно недоволната грижа на просветните установи од сите степени за литературниот изговор. Различното интерпретирање на <лј> исто така мора да се толкув како влијание на графитите врз нивното слободно варирање.

Во последно време забележлив е и трендот за реставрирање на оригиналниот изговор на <љ>, но само кај лингвистички свесната интелигенција.

Се чини дека од суштесувано значење за определувањето на фонемниот статус на латералните консонанти во сегашната состојба на јазикот, а тоа мора да се почитува, се преминот на алвеоларното меко [l] во чист латерал и неговата артикулациска сличност со [ɲ].

Гласот одбележан со графијата <љ> го среќаваме на почетокот на зборот само во словенскиот корен *љуб-* каде мекоста, како што е познато, е наследена од старословенскиот, и во други заемки од различни јазици. Затоа не е чудно што во оваа позиција го имаме во прилично ограничен број. Благодарение на новите заемки и лични имиња се отворила можноста за опозиција меѓу /l/ и /l'/ во следниве минимални парови:

бела : *беља* *йлачка* : *йљачка* *коло* : *Кољо* *дело* : *дељо*

³ Види Силјановски, (1970), стр. 18—19.

Овде зборовите се разликуваат по дистинктивниот белег мекост: тврдост, односно дентален наспроти палатален консонант. Минимални парови од вој вид во финална положба нема, затоа што /l'/ го имаме во незначителен број зборови: *шељ. ѝскуљ, бильбиљ* и по некое ново-сприемно словенско лично или географско име (*Гојољ, Каргел, Пу-шивиљ*). Првите два збора слободно варираат со /l/, а третиот има словенски синоним *славеј*.

Централното прашање сега е каков е односот на /l'/ и гласот (-овите) бележени со <лј>. Дали „групата“ <лј> се состои од две фонемии или пак е таа една фонема идентична со онаа во *ѝлачка*. Возможни се две решенија. Според првото <лј> можеме да ја сметаме како консонантска група каде [l] се наоѓа во комплементарна дистрибуција пред /j/ и каде мекоста е условена од фонетскиот контекст, т.е. палаталната природа на /j/. Ваквата анализа е дозволена ако преовладува изговорот полумек [l] + [j], Фактичката состојба во јазикот, меѓутоа, како што видовме погоре, како да го наметнува второто решение според кое <лј> би било една фонема (палатален латерал) идентична со /l'/ во *љубов, Кољо* и сл. Затоа опозициите *коље : Коле, зелје : зеле, ѝоља : ѝола* ќе претставуваат минимални парови каде имаме опозиција мекост : тврдост слична на онаа во *ѝлачка : ѝлачка*. Оттука можеби е сосема оправдано на <љ> и <лј> да се гледа како на два алогографа со што како што вели Д. Томовски би била „избришана разликата меѓу старото и новото јатување, како што е тоа и се другите меки фонемии /n', k', g'/“.⁴

Во овој случај множината од *беља* и *бела* не би имале еднаков изговор (не би имале неутрализација пред вокали од преден ред) туку тие два збора би правеле минимални парови во кои ќе имаме спротиставување на условен алвеоларен латерал и палатален латерал.

Заклучокот би бил дека во македонскиот јазик има две странични согласки од кои едната е /l/ со два основни алофони:

1. алвеоларен, полумек — пред вокали од преден ред
 2. дентален, веларизиран — во сите други позиции
- а втората е /l'/ со фонетска реализација приближно еднаква за сите позиции.

Проблемот може да се постави и поинаку. <љ> да го третираме како посебна алвеоларна палатализирана фонема без разлика на тоа што во јазикот се утврдила преку туѓи влијанија (поради што веројатно затврднувањето на старословенското „љ“ во *љуб-* не се остварило), а алвеоларното палатализирано [l] пред /j/ да го сметаме како алофон на /l/. На овој начин всушност воведуваме еден нов однос во јазикот, а таа е опозицијата дентален: алвеоларен или тврд : полумек латерал. Вака третиран проблемот не поставува пред следниве размислувања:

1. Дали полумекоста е дистинктивен белег или не? Познато е дека таа се добива со секундарна артикулација, односно со подигање на средниот дел од јазикот кон тврдото непце, додека пак носител

⁴ Цит. д., стр. 284.

на дистинктивноста е обично примарната артикулација, освен ако не се работи за јазик каде палатализацијата зафаќа цела серија консонатски фонеме.

2. Минимални парови за тврдото [t] и полумекото [t̪] пред вокали од преден ред немаме, но и меѓу нив најчесто има разлика во местото на артикулацијата. Имено, првиот алофон на /l/ е дентален, а вториот алвеоларен (спореди *гал, лаги, локум со леб, лице, џеле*).

3. Ако /l/ пред /j/ автоматски станува полумекко, зошто тоа не се случува меѓу два збора во поврзаниот говор: *сол јаге, со кал ја намачкал, џој џол је?* (кал + ја, гол + је се изговараат како целина, пак сепак иако потсетуваат на *криља, колје*, до смекнување на /l/ не доаѓа).

4. Во јазикот се јавува двојство: од една страна опозицијата тврдост: полумекост би била дистинктивна, од друга страна истата опозиција е алофонска.

5. „Ако го третираме само „љ“ како посебна фонема, односот меѓу „лј“ и /l/ пред преден вокал станува прилично нејасен“.⁵

6. Алвеоларното [l] пред /t, d/ станува дентално (*џлее, длејо*), пак опозицијата дентален : алвеоларен латерал престанува да важи.

4.

Што се однесува до консонантот /n'/ не постои опасност неговиот статус како фонема да биде доведен во прашање бидејќи има доволно минимални парови како *коњ : кон, јагења : јагена, камења : камена*, пак потоа *дињи : дими, дињи : диви, дињи : диши, бања : бара* и други. Неговата дистрибуција е прилично ограничена. Во македонски зборови го имаме само во средишна положба, а во финална единствено во *коњ* и по некое странско име (*Казањ, Рјазанј*). Консонантот /n'/ отсуствува и во почетна положба (исклучок прават пак имиња од други говорни подрачја: *Ѕејош, Ѕујон, Ѕу Делхи, Ѕу Јорк*).

5.

„Денеска, иако функционалната вредност (функционалниот набој н. заб.) на s е повеќе од незначителна ние го чувствуваме како нарушување на нормата со z на негово место. Гласот s не врши разликувачка служба во нашиот современ јазик спротиставувајќи му се на z, но тоа е еден пример за тоа како и една таква фонема може да устојува пред замена, ако е вклучена во важна корелација. Односот ц : s се чува поради тоа што е корелативен со односот ч : ц и понатаму со целата редица соодветни односи на незвучни наспрема звучни консонанти“⁶ вели Б. Конески во Историјата на македонскиот јазик.

⁵ Томовски, (1972, цит. д., стр. 283

⁶ Конески, (1952) цит. д., стр. 68.

Дали само поради тоа што консонантот /z'/ не му се спротиставува на /z/ и следствено на тоа не врши разликувачка служба него ќе мораме да го сметаме како недоказана фонема? Или подобро речено дали само поради тоа што тој се вклучува во корелативните односи со другите звучни — незвучни парови можам да му доделиме фонеман статус? Што всушност спротиставуваме во /z/ и /z'/ Афициран експлозив наспрема спирант, белегот прекинат: продолжителен или? Ако ги погледнеме матриците на дистинктивните белези кај Лант⁷ ќе забележиме дека овие два гласа се разликуваат само по тие белези. Тие разлики, меѓутоа, ги споделува и фонемата /s/ (покрај тоа што е и безвучна). Па затоа зошто да не бараме смислоразликувачко значење со /s/. Бидејќи имаме минимален пар *сфери* : *свери* би можеле да го наречеме гласот [dz] фонема. На овој начин навлегуваме во водите на мултилатералните опозиции, па оттука и во потрага за минимални парови со другите консонанти. Преку внимателно следење на речничкиот материјал се покажува дека /z'/ им се спротиставува на скоро сите согласки, освен на /l', m, n', x, g', z/ (за илустрација ќе приведеме само неколку примери *суйче* : *суйче*, *суген* : *суген*, *демне* : *семне*, *сурка* : *сурка*, *суг* : *рид* итн.).

Решението значи ќе треба да се побара на друго место. Фонемата /z/ гради опозиции со сите согласки, освен со /z'/ (*закон* : *закон*, *бања* : *база*, *хол* : *зол*, *баца* : *база*, *ило* : *зло*, *илоа* : *илоза* и сл.). Отсуството на опозиција меѓу /z/ и /z'/ можеби е логичко со оглед на тоа што /z'/ „се развило во нашиот јазик од /z/ во извесен број случаи... а новото /z'/ се должи на ароманско влијание.“⁸

Ако /z/ не прави само опозиција со /z'/, тогаш логички е да се претпостави дека е тоа само негов алофон, кој не успеал да се фонемизира. До овој заклучок не доведува Д. Томовски⁹ кој забележува дека /z'/ се јавува како алофон на /z/ иницијално пред /v/, во средината на зборот зад /n, l/ и иницијално пред секвенцата *-ur*. Арторот исто така ги објаснува фонетските услови што довеле до појавата на алофонот [z'] во одделни зборови. Имено, [z'] пред /i/ во *сумба*, *суни*, *сури* се развиле од *свомба*, *свони*, *свери*, додека пак *суг* е добиено со дисимилација на иницијалното /z/ во *зизг*, а потоа отпаѓа второто /z/ пред /d/. На сличен начин е добиена формата *семне* (*из-земне* < *из-семне*, а потоа, таа форма се употребува иницијално без префиксот *из-*). Според Томовски иницијалното /z'/ и медијалното /z'/ во *сенса* е комплементарно дистрибуиран алофон на /z/. Современиот јазик, меѓутоа, ни нуди и паралелизми како *званик*, *звук*, *зрно*, *зрее*, *зрачи* (спореди со *срцало*, *срца*), *иензија*, *конзерва*, *иензија*, *илоза*, *солза* во кои /z/ се јавува во истите услови како и /z'/ . Мошне е веројатно дека тие ќе останат во истата форма и кога би се исфилтрирале низ народниот говор. Бидејќи во јазикот веќе имаме појава на /z/ и /z'/ во исти услови отпаѓа и понатамошното третирање на /z'/ како алофон на /z/.

⁷ Лант, (1952), стр. 10.

⁸ Конески, (1965), цит. д., стр. 66—67.

⁹ Цит. д., стр. 279—280.

Потврдувањето на /z'/ како фонема треба да се бара во корелацијата звучен : безвучен, односно корелацијата /c/ : /z'/, како што впрочем би се постапило и со останатите слични парови или во опозицијата со ø. Прво што паѓа во очи е големата сличност во дистрибуцијата на двата консонанта. И едниот и другиот ги среќаваме пред сите самогласки, па во иницијална положба пред /v, r/ и средшина пред /v, r, l/ (исклучок прави групата -цк). Се разликуваат по тоа то /c/ има поголем функционален набој и се јавува и во финална позиција. Сепак најбитно од сè е тоа што двата консонанта прават опозиции од типот *сурка* : *цирка*, *цврине* : *сврине*, *сивка* : *цивка* и што /z'/ им се спротиставува по значење на уште 20 согласки, пак може да се рече дека е на пат наполно да се фонологизира и на тој начин да го потполни празното место во подсистемот на африкатите и да ја разбие несиметричноста, особено по воспоставувањето на односите /č/ : /ǰ/ и /k'/ : /g'/ . Исто така значајно е и тоа што /z'/ прави опозиции со ø во примери како *свери* : *вери*, *свек* : *век*, *сверка* : *Верка*.

ЛИТЕРАТУРА

1. Конески, Б. (1965). *Историја на македонскиот јазик*. Кочо Рацин (Скопје).
2. Lunt, G. H. (1952). *Grammar of the Macedonian Literary Language*. Државно книгоиздателство на НР Македонија (Скопје).
3. Силјановски В. (1970). „За изговорот на л. љ, л + ј“, *Литературен збор* 17: 2, 18—19.
4. Томовски, Д. (1972). „За некои фомени и алофони во литературниот јазик“. *Македонски јазик* 16, 143—149.

Velko SILJANOSKI

THE PHONEMIC STATUS OF SOME MACEDONIAN CONSONANTS

(S u m m a r y)

The Macedonian consonant system consists of 26 phonemes. The phonemic status of the spirant /x/, the semivowel /j/, the lateral /l'/, the nasal /n'/ and the affricate /z'/ may, however, be disputed.

The purpose of this article is to give sound arguments which will confirm their phonemic status and account for the reasons which have caused various phonetic realizations of /l'/ and finally to explain the relationship between <j, lj and љ>.

The velar consonant /x/ has been an isolated sound in the language for a long time and had begun to disappear in all positions of the word. Yet it has been restored in the literary language thanks to recent borrowings from the international lexicon and Slavic loan words.

Palatal /j/ is articulated as a vocoid, but functions exclusively as a consonant, never having central position in the syllable. Its distribution is

fairly wide. Its presence or absence is phonologically relevant in initial, medial and final positions as in *jakne* : *akne*, *zemji* : *zemi*, *soj* : *so*.

In order to find out how many laterals there are in the language, the author has consulted informants of all ages. His final conclusion is that <lj and љ> may be considered as allographs of the same phoneme /l'/ which is articulated today as a palatal consonant and that the articulation of the consonant represented by the letter љ has been changed under the influence of its Serbo-Croatian counterpart which uses the same written symbol.

Unilateral oppositions for /n'/ can be found in medial position. In final and medial positions no such oppositions exist. In these positions the consonant is almost non-existent in words of Macedonian origin.

The affricate /z'/ is a segment with a very low functional load and limited distribution. It occurs in several phonetic environments and has developed form /z/. (The author believes that /z'/ is on its way to becoming a phoneme and filling the empty place in the affricate subsystem. The idea to treat it as an allophone of /z/ is discarded in this paper.